

मुलांवरील लैंगिक अत्याचार – ओळखा, जाणा, प्रतिबंध करा!

डॉ. मीनाक्षी नलबले – भोसले

**मुलांवरील लैंगिक अत्याचार-
ओळखा, जाणा, प्रतिबंध करा !**

डॉ. मीनाक्षी नलबले - भोसले

मुलांवरील लैंगिक अत्याचार - ओळखा, जाणा, प्रतिबंध करा !

प्रकाशक : डॉ. मीनाक्षी नलबले - भोसले
MS, DNB, MCh (Paediatric Surgery)

स्थळ : पुणे

दिनांक : २ ऑक्टोबर, २०१४

ISBN : 978-93-5174-925-7

चित्रांकन : दीपक संकपाळ, पुणे

सर्व हक्क : डॉ. मीनाक्षी नलबले - भोसले
कर्णेनगर, पुणे - ५२

भ्रमणध्वनी : ९३२५४ २७२२६

ईमेल : minakshi_dr@rediffmail.com

प्रकाशनमूल्य : ₹ ५०

या पुस्तिकेतील काही प्रतिबंधात्मक सूचना यापूर्वीच Journal of Indian Association of Pediatric Surgeons (JIAPS) या जर्नलमध्ये '**Management of Child Victims of Acute Sexual Assault - Surgical Repair & Beyond**' या शोधनिबंधाच्या रुपाने प्रकाशित झाल्या आहेत. त्याबद्दल प्रकाशकांचे मनःपूर्वक आभार. वाचकास विस्तृत माहिती हवी असल्यास (J Indian Assoc Pediatr Surg / Jul-Sep 2013 / Vol 18 / Issue 3 ; 105-11) या संदर्भाचा उपयोग होऊ शकेल.

Published online on :- www.scribd.com

ऋणनिर्देश

या पुस्तिकेच्या संकलनात खालील व्यक्तींचे मार्गदर्शन व हातभार अतिशय उपयुक्त ठरला.
त्यांच्या सहभागाखेरीज हे काम केवळ अशक्य होत. त्यांची मी शतशः ऋणी आहे.

अजय चंदनवाले

निखिल पानसे

तनुजा व निहाल शिपूरकर

शाम भोसले

अंजली चिपलकट्टी

मेघना पळशीकर

शोभा भागवत

अनुराधा सहस्रबुद्धे

दसमित सिंग

मृणाल पोतनीस

दीपक संकपाळ

रतन भागवत

पुस्तकाची पार्श्वभूमी

भारत हा विविधतेने नटलेला व संपन्न सांस्कृतिक वारसा असलेला देश आहे. पुरातन भारतीय संस्कृती तर त्याग, संयम यांसारख्या अनेक मुल्यांची जननीच मानली जाते. मलेशिया, भूतानसारखे भारताचे बरेचशे शेजारी देश भारताकडे शांती, सलोखा, समता व बंधुत्व यांचे उगमस्थान म्हणून पाहतात.

दुर्दैवाने सद्यस्थितीत भारत हा महिला व लहान मुलांवरील लैंगिक अत्याचारांमुळे ओळखला जातोय. या घटनांत गेल्या दोन-तीन वर्षांत खूपच वाढ होतेय. सदासर्वकाळ अशा घटना घडतायतं. मग त्या अॅसिड हल्याच्या घटना असोत, सामूहिक बलात्काराच्या असोत वा बलात्कार - खून अशा दुहेरी अत्याचाराच्या घटना असोत.

एकूणच जीवनमानात आलेली गतिमानता, दोन्ही पालकांचे व्यवसायानिमित्ताने दीर्घकाळ घराबाहेर राहणे, विवाहबाह्य लैंगिक संबंधाचे वारंवार प्रक्षेपण व समर्थन करणाऱ्या टेलीव्हिजनवरील मालिका, इंटरनेटवरील पौर्न साहित्याचे मायाजाल, भौतिक सुखसोयींचे प्रदर्शन करण्याची प्रवृत्ती, आपल्या जवळचे दुसऱ्याशी वाटून घेण्याच्या वृत्तीचा व एकूणच नैतिकतेचा होत जाणारा ऱ्हास व नैतिकता-अनैतिकता यातील अंधूक सीमारेषा ही काही कारणे होत. मात्र यामुळे मुलांचे बालपणच कोमेजून जातेय. ती अक्षरशः अशा अत्याचारांमुळे होरपळून निघतायत. बालपण हे आनंदाने, निरागसतेने जगण्याचा काळ न राहता, आपण आपल्या मुलांपासून त्यांचे बालपणच हिरावून घेतोय की काय अशी परिस्थिती सध्या निर्माण झालीय व भविष्यात याची फार मोठी किंमत आपल्याला मोजावी लागणार आहे. या अपप्रवृत्तीनां प्रतिबंध केल्याशिवाय आपल्या मुलांना सुरक्षित व आनंदी बालपण मिळणे केवळ अशक्य आहे.

नेपोलियनने म्हटल्याप्रमाणे आजपर्यंत जगाचे सर्वाधिक नुकसान वाईट लोकांनी केलेल्या हिंसेमुळे नव्हे, तर चांगल्या लोकांच्या शांततेमुळे (अपप्रवृत्तीच्या विरोधातील निष्क्रियतेमुळे) झाले आहे. तेव्हा ही निष्क्रियता झटकून टाकूया व आपल्या मुलांचे बालपण वाचवूया!

डॉ. मीनाक्षी नलबले - भोसले

मनोगत

लहान मुलांवरील एकूणच अत्याचाराच्या घटनांमध्ये गेल्या काही दिवसात झपाट्याने वाढ होतेय. 'यू.एस. सेंटर्स फॉर डिसीझ कंट्रोल व प्रिव्हेंशन' या संस्थेच्या अहवालानुसार, अमेरिकेतील चारपैकी एक मुलगी व सहापैकी एक मुलगा वयाच्या अठराव्या वर्षापर्यंत लैंगिक अत्याचाराला बळी पडतो.

भारतातील परिस्थितीही फारशी वेगळी नाही. सन २००७ मध्ये भारत सरकारद्वारे प्रकाशित पहिल्या देशस्तरीय अहवालानुसार भारतातील ५३% मुलं लैंगिक अत्याचाराला बळी पडतात. ५०% केसेसमध्ये अत्याचार करणारे हे ओळखीतील किंवा अधिकाराची पदे भुषविणाऱ्या व्यक्ती असतात. मात्र केवळ भीतीपोटी वा अपराधी भावनेपोटी बऱ्याचशा अत्याचारांना वाचा फोडली जात नाही.

लहान मुलांची कुशल सर्जन, केजीतील मुलाची कर्तव्यदक्ष आई व त्याचवेळी एक जबाबदार व संवेदनशील व्यक्ती / नागरिक या वेगवेगळ्या दृष्टीकोनातून मी या समस्येकडे पाहते, तेव्हा मन उद्विग्नता व संताप यांनी भरून जाते. ही समस्या निश्चितच दुर्लक्ष करण्याजोगी नाही. शालेय मुलांच्या सुरक्षिततेसोबतच आपल्या एकंदरीत दैनंदिन जीवनातच आपण काही सवयी अंगवळणी लावून घ्याव्या लागतील. सदैव जागरूक राहावे लागेल. हा राक्षस आता तुमच्या-आमच्या घरादारापर्यंत येऊन पोचलाय. त्याला हद्दपार करायचा, का मुकाट्याने त्याचा जाच सहन करायचा; यापैकी एक पर्याय आपल्याला निवडावाच लागेल. यासाठी व्यापक प्रमाणात जनजागृतीची व प्रतिबंधक उपायांची गरज आहे.

आम्ही बालशस्त्रक्रियातज्ञ शस्त्रक्रिया करून या मुलांच्या शारीरिक जखमा बऱ्या करू शकतो, मात्र मनावर खोलवर झालेली जखम बरी करणे केवळ अशक्य आहे. त्यामुळे प्रतिबंध करणे हाच मुख्य उपाय. या उद्देशाने खास पालकांच्या प्रबोधनासाठी ही सचित्र मार्गदर्शक पुस्तिका सादर करत आहे !

डॉ. मीनाक्षी नलबले - भोसले

प्रस्तावना

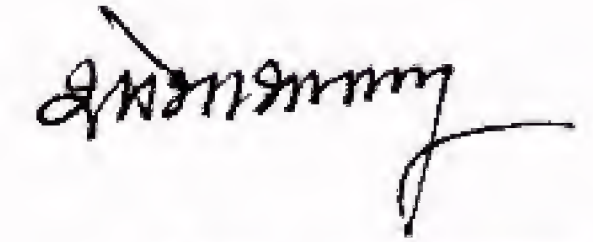
स्त्रियांच्या एका सभेत त्यांना विचारलं गेलं की लहानपणी ज्यांना लैंगिक अत्याचाराचा, शोषणाचा अनुभव आला अशांनी हात वर करा. जवळजवळ सर्व हात वर होते! कुणाला घरीच भावाकडून, वडलांकडून, आजोबांकडून, काकांकडून, शिक्षकांकडून असा अप्रिय अनुभव आला होता. रेल्वे स्टेशन, चित्रपटगृहं, मोठ्या सभा, रेल्वेगाडी, बस या ठिकाणीही अप्रिय स्पर्शांचा जाच मुलींना, स्त्रियांना होतो. मुलगांनाही असे अनुभव येतात आणि केवळ पुरुषच नव्हेत तर स्त्रियाही लैंगिक अत्याचार करू शकतात. या गोष्टींच्या चर्चा होत नाहीत, मार्गदर्शन मिळत नाही. त्यामुळे एक दडपण सर्वांच्या मनावर असतं. शिवाय असे अत्याचार करणाऱ्यांनी दिलेल्या धमक्यांमुळे लहान मुलं, तरुण गोंधळून जातात, बोलत नाहीत. जर अशी व्यक्ती आलेल्या अनुभवाबद्दल काही सांगू लागली तर तो विषय टाळण्याची पालकांची - शिक्षकांची प्रवृत्ती असते. अशा वेळी लहान मुलांवर तर शंभर टक्के विश्वास ठेवायला हवा. ती खोटे बोलत नाहीत.

लहानपणापासून पालकांकडून आलेला दडपशाहीचा अनुभव मुलांना गोंधळात टाकतो आणि त्यामुळेही अशा विकृती निर्माण होतात. अशा घटनांमधल्या संबंधित अत्याचारित व्यक्ती व अत्याचार करणारे यांच्या मानसिकतेचा पुरेसा अभ्यास झालेला नाही. त्यामुळे एरवी अतिशय सभ्य, वागायला चांगला असा माणूसही संधी साधून कुणावर अत्याचार का करतो याची कारणं लक्षात येत नाहीत.

अलीकडे मुलामुलींच्या 'वयात येण्याचं' वयही खाली आलं आहे. ९ ते १९ ही 'टीनएजची' नवी व्याख्या आहे. त्यामुळे आपल्याला ज्या वयाच्या मुलांना लहान समजायची सवय आहे, ते वास्तव आता उरलेलं नाही. म्हणूनच काळजी घेण्याची गरज लहान वयापासूनच निर्माण झाली आहे. अगदी तान्ह्या मुलीदेखील अशा अत्याचाराला बळी पडल्याच्या घटना आपण वाचतो.

आता सर्वांनीच खडबडून जागं होण्याची गरज आहे. कृती करण्याची गरज आहे. जागरूकपणे मुलांच्या सुरक्षिततेची काळजी घेण्याची गरज आहे. आणि मुलांना याचं प्रशिक्षणही देण्याची नितांत आवश्यकता आहे. अशी घटना घडली तर घाबरून जाऊ नका, मोठ्यानं ओरडा, तिथून पळून जा. तुमच्या विश्वासातल्या माणसाला हे सांगा, गप्प राहू नका; चूक तुमची नाही, अत्याचार करणाऱ्याची आहे हे लक्षात ठेवा हे शिक्षण सर्वांना मिळायला हवं. असा अत्याचार करणाऱ्या माणसाला लगेच शासन व्हायला हवं तरच त्यालाही धडा मिळेल, नाहीतर तो निर्ढावेल आणि अनेक अत्याचार करत राहील.

डॉ. मीनाक्षी नलबले - भोसले या लहान मुलांची शल्यचिकित्सा करणाऱ्या संवेदनक्षम डॉक्टर आहेत. त्यांनी हे पुस्तक लिहून समाजाच्या शिक्षणाचं एक पाऊल पुढे टाकलं आहे. यापुढे या विषयावर त्या आणखी तपशीलात जाऊन, सविस्तर लिहितील अशी अपेक्षा आहे. समाजापुढच्या मोठ्या प्रश्नांवर हे अभ्यासपूर्ण पुस्तक लिहिल्याबद्दल डॉ. मीनाक्षी नलबले - भोसले यांच्याबद्दल वाचक सदैव कृतज्ञ राहतील!

शोभा भागवत

संचालिका - गरवारे बालभवन, पुणे

लैंगिक शोषणाचे बळी ठरलेल्या मुला-मुलींना समर्पित.
त्यांच्या अपरिमित यातनाच या पुस्तिकेमागची
मुख्य प्रेरणा ठरलीय...

प्रतिबंधात्मक उपाय

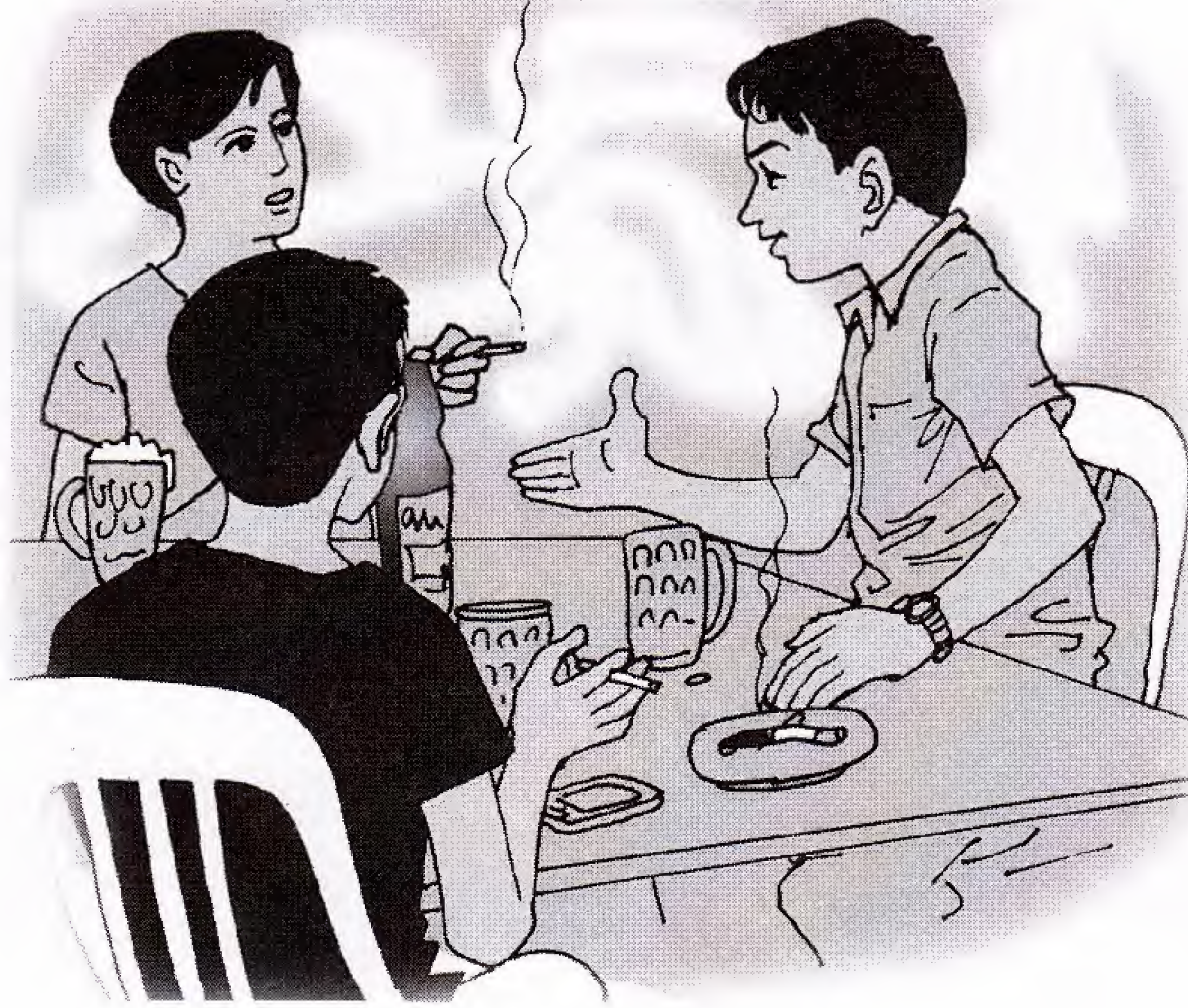
- आपल्या मुला / मुलीच्या संपर्कात येणाऱ्या सर्व वरिष्ठांविषयी उदा. शिक्षक, मुख्याध्यापक, व्हॅन / रिक्शाचालक, शेजारी, फॅमिली फ्रेंड्स इ. माहिती जाणून घ्या. वेळोवेळी त्यांच्या भेटीगाठी घेऊन त्यांच्याबद्दलच्या माहितीची खातरजमा करा.

- मुलाला / मुलीला एकट्या बाईच्या (caretaker) जबाबदारीवर घरी ठेवण्याआधी तिची कौटुंबिक पार्श्वभूमी जाणून घेणे अत्यावश्यक आहे. न कळवता आकस्मिक घरी येऊन अधूनमधून तुम्ही तिच्यावर देखरेख ठेऊ शकता. शक्य असल्यास व्हिडिओ कॅमेऱ्याचा देखील वापर करण्यास हरकत नाही.

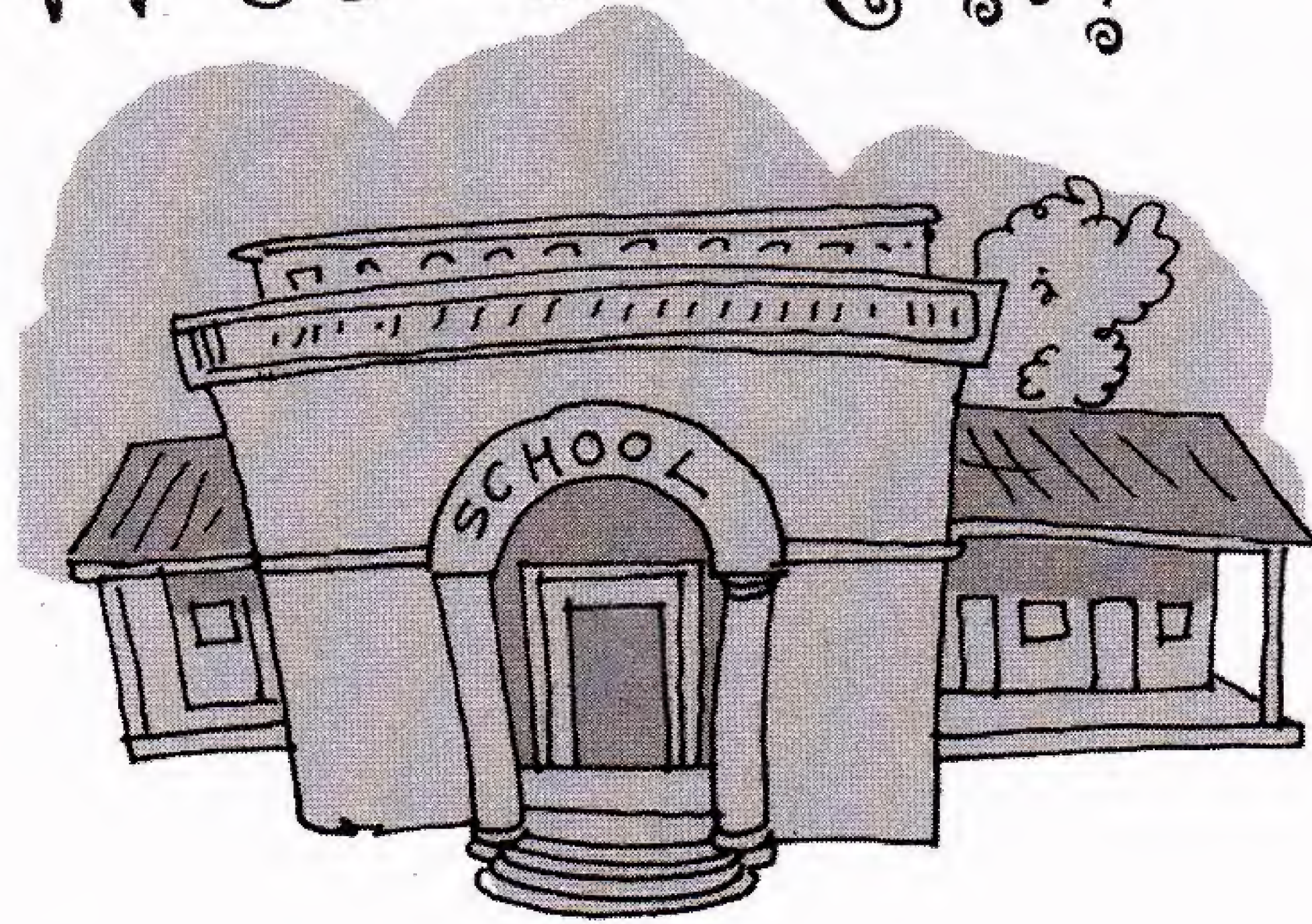

- आपली मुले कोणाच्या सानिध्यात / संपर्कात आहेत, त्यांचे सखे-सोबती कोण, ती नक्की काय करतायत याविषयीची माहिती असणं हे पालक म्हणून आपले आद्यकर्तव्यच आहे.

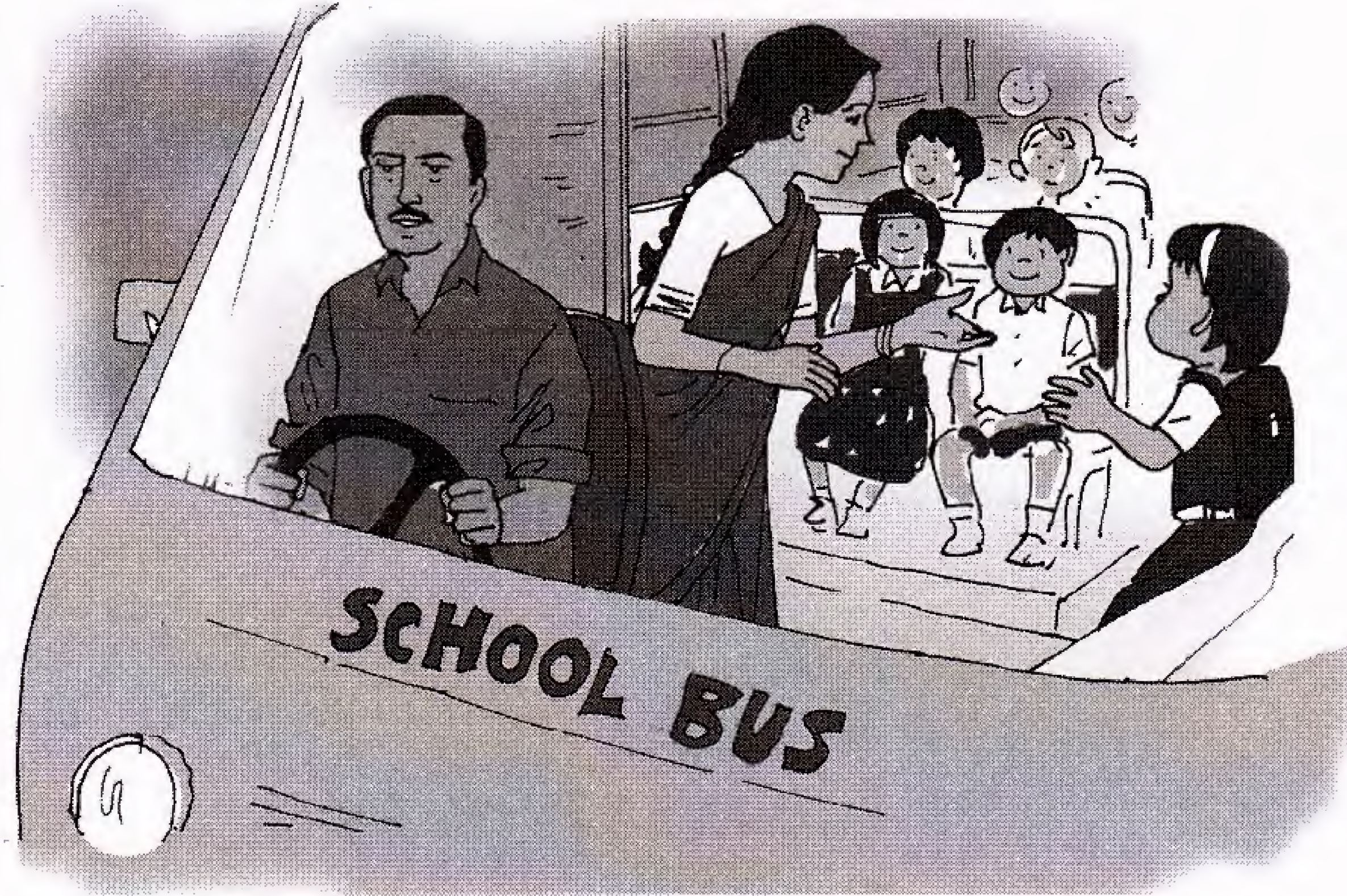

- मुलाच्या शाळेची / पाळणाघराची निवड अतिशय काळजीपूर्वक करा. तेथील एकूण स्वच्छता, सुरक्षितता याबरोबरच तेथील शिक्षकांची व शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांची वागणूक सौजन्याची आहे ना याची खात्री करा. तेथील activities मध्ये पालकांना सहभागी करून घेतले जातेय ना याचीही चाचपणी करा.

Welcome!!!

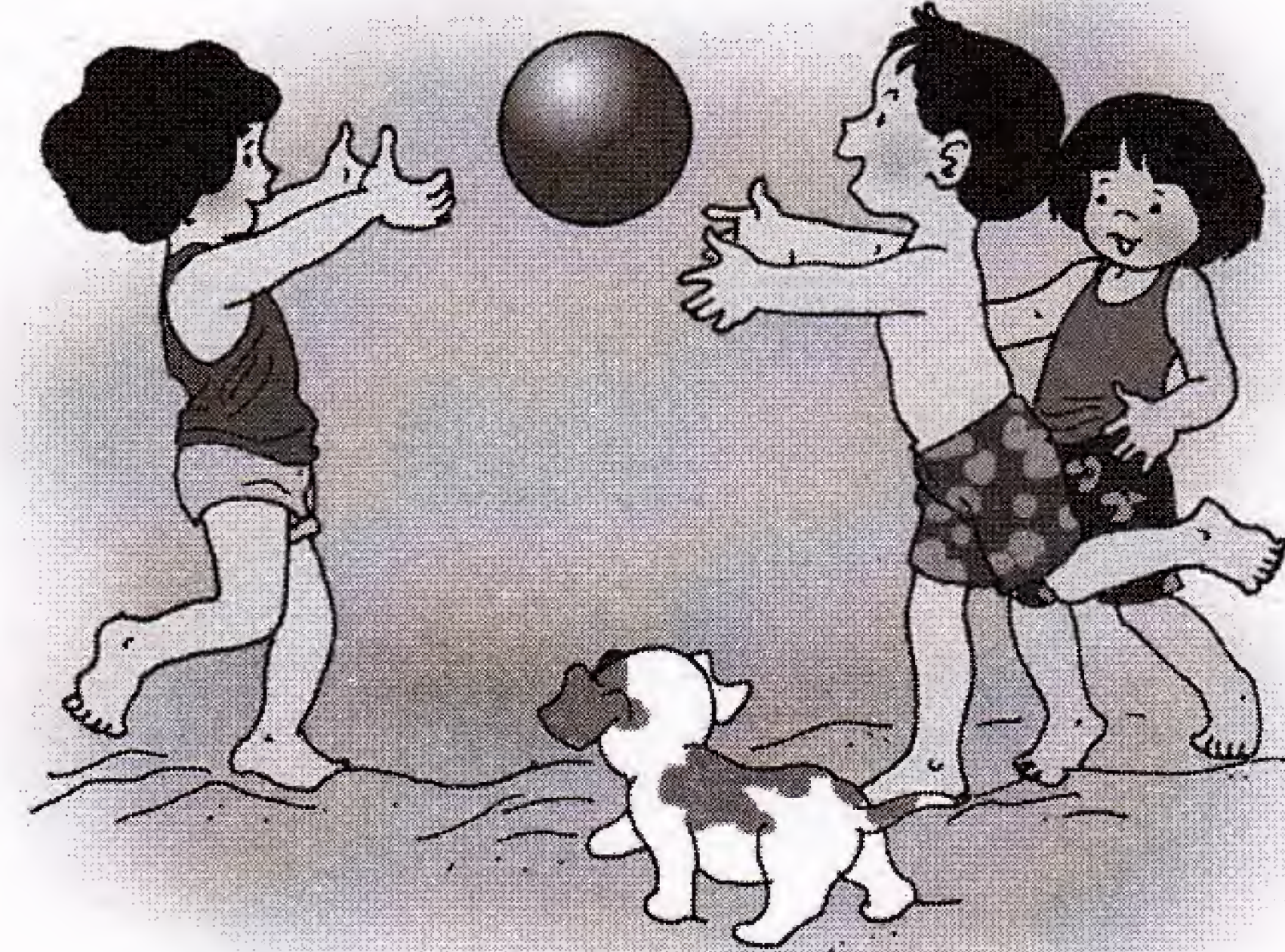
- शाळेत ये - जा करताना मूल एकटे असणार नाही याची दक्षता घ्या. त्याच्यासोबत इतर सवंगडी असतील तर गुन्हा घडण्याची शक्यता निश्चितच कमी होते. शक्यतो शाळेच्या अधिकृत वाहनातूनच व अधिकृत attendant सोबतच मुलांना पाठवा. वाहनात स्त्री-सहाय्यक असतील तर अधिकच उत्तम.

- कुठलीही व्यक्ती ठोस कारणाशिवाय तुमच्या मुलांना वारंवार भेटवस्तू देत असेल, त्याच्याशी जवळीक करण्याचा प्रयत्न करत असेल, एकांतात वेळ घालवण्याची मागणी करत असेल, तर वेळीच सावध व्हा. ही धोक्याची पूर्वसूचना असू शकते.

- तुमच्या शरीरावर फक्त तुमचाच पूर्ण अधिकार आहे. तुमच्या संमतीशिवाय कुणाही मोठ्या व्यक्तीला तुमच्या शरीराला स्पर्श करण्याचा अधिकार नाही, त्याला तुम्ही स्पष्ट शब्दात नकार देऊ शकता हे लहानपणीच मुलांच्या मनावर बिंबवा. सुखद, आश्वासक, ममत्वाचा स्पर्श व वाईट हेतूने केलेला किळसवाणा स्पर्श याबद्दलही मुलांना पुरेशी माहिती द्या.

YOUR BODY BELONGS TO YOU

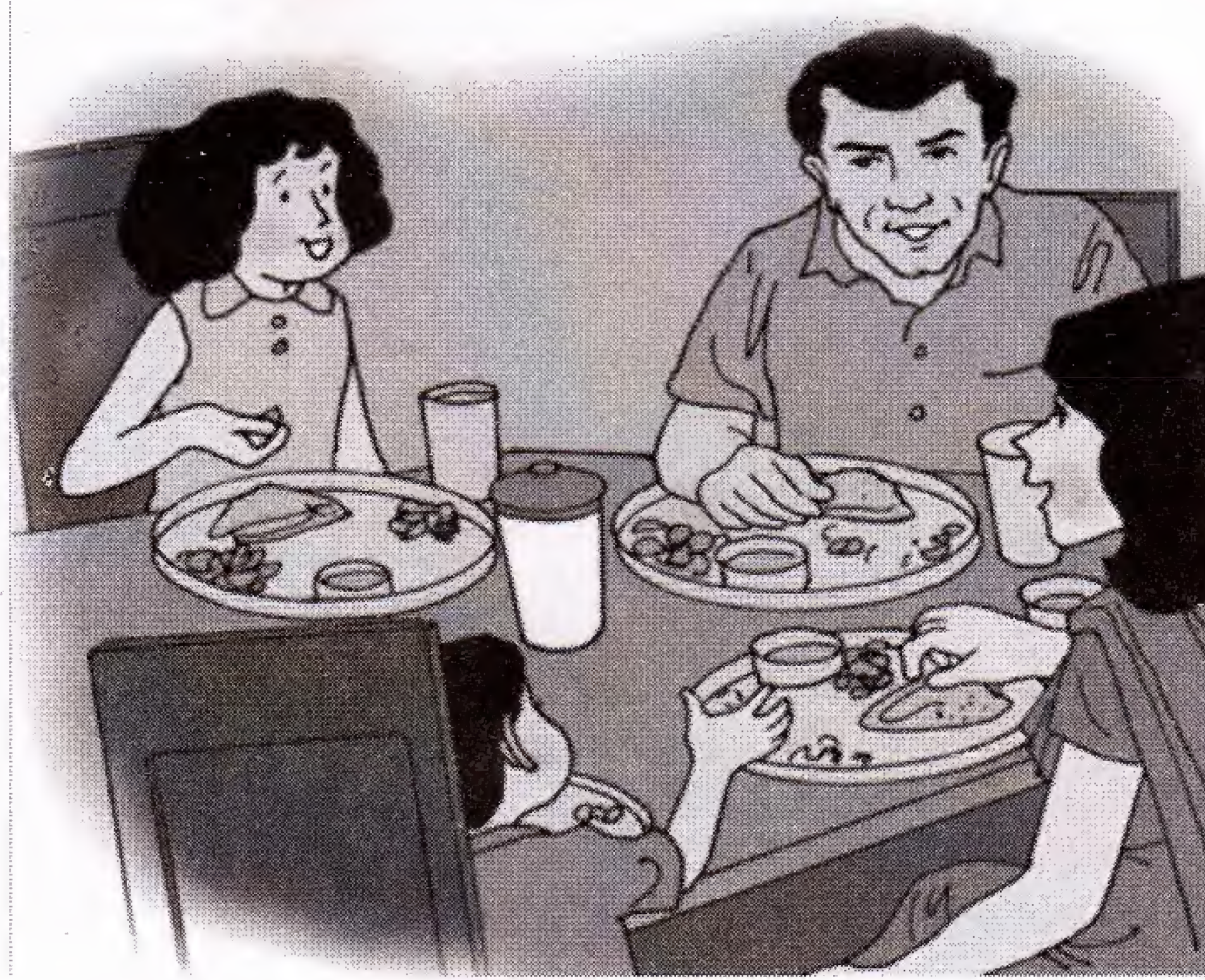
- विविध सण-समारंभ साजरे करताना त्याला लैंगिक उपभोगाची जोड देण्याची विकृत मनोवृत्ती सध्या उदयाला येत आहे. हा उपभोग जरूर घ्यावा, पण तो घेताना सामाजिक जबाबदारीचे भाग सुटू नये ही जागृती तरुण पिढीमध्ये करणे अत्यावश्यक आहे.

- मुलाच्या वयाला समजेल अशा भाषेत त्याला / तिला लैंगिक शोषणाबद्दल माहिती द्या. असे काही घडल्यास याबाबतची माहिती पालकांना तात्काळ देण्यासंबंधी त्यांना जागृत करा. त्याच्यावर विश्वास ठेवा. अशाने दीर्घकाळ होणाऱ्या शोषणापासून आपण मुलांना वाचवू शकू.

- स्त्री-पुरुषातील लैंगिक संबंध हे निसर्गनियमानुसारच असतात. पण अशा संबंधांना एक सामाजिक परिमाण लाभल्याने त्या अनुषंगाने येणाऱ्या जबाबदारीची सविस्तर माहिती व भान किशोरवयीन मुलांना घरातूनच मिळाले पाहिजे. या अवघड विषयावर बोलण्याची मोकळीक, स्वातंत्र्य व एकूणच वातावरणनिर्मिती करणे हे पालकांचे कर्तव्य आहे.

- मुलं जननेंद्रियाशी संबंधित शब्द वापरुन तुम्हाला काही सांगण्याचा प्रयत्न करत असेल तर ते हसण्यावारी नेऊ नका. मुलाचे बोलणे लक्षपूर्वक ऐका. त्याच्या मोडक्या-तोडक्या भाषेत बरेचसे सत्य व अंभद्र दडलेले असू शकते.

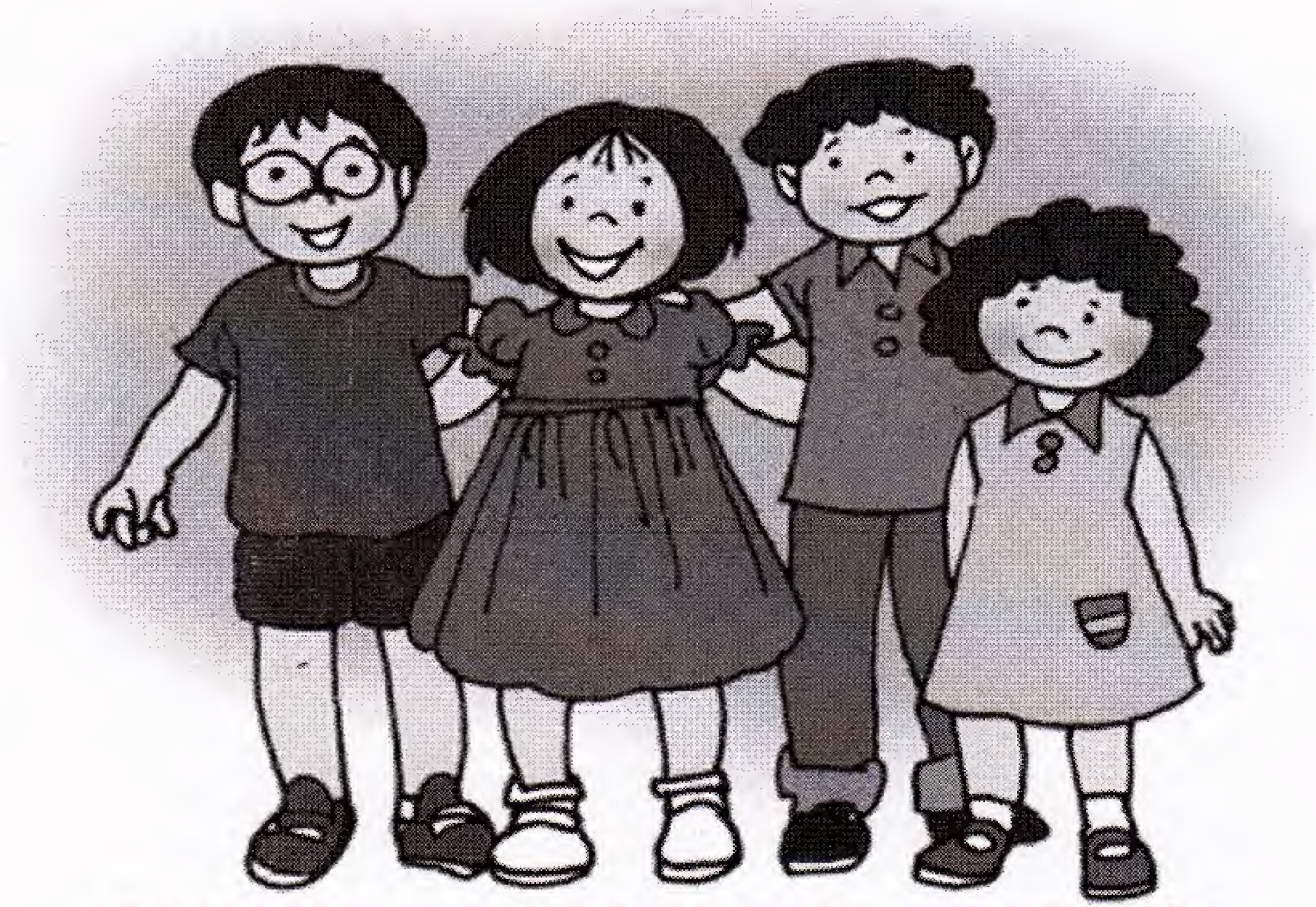
- अन्न, वस्त्र व निवारा याप्रमाणेच प्रेम व सुरक्षितता या लहान मुलांच्या वाढीसाठी अत्यावश्यक बाबी आहेत. मुलाला पुरेसा वेळ द्या. तो वेळ पूर्णपणे त्याच्यासोबत enjoy करा, जेणेकरून मूल सहजासहजी इतरांच्या अमिषांना बळी पडणार नाही.

- आपल्या किशोरवयीन मुला / मुलीच्या इंटरनेट वापरावर जरूर निर्बंध घाला. तुमच्या उपस्थितीतच इंटरनेट अकाऊंट उघडण्याची / हाताळण्याची परवानगी द्या. त्यासाठी स्वतः पुढाकार घेऊन त्यांना मदत करा.

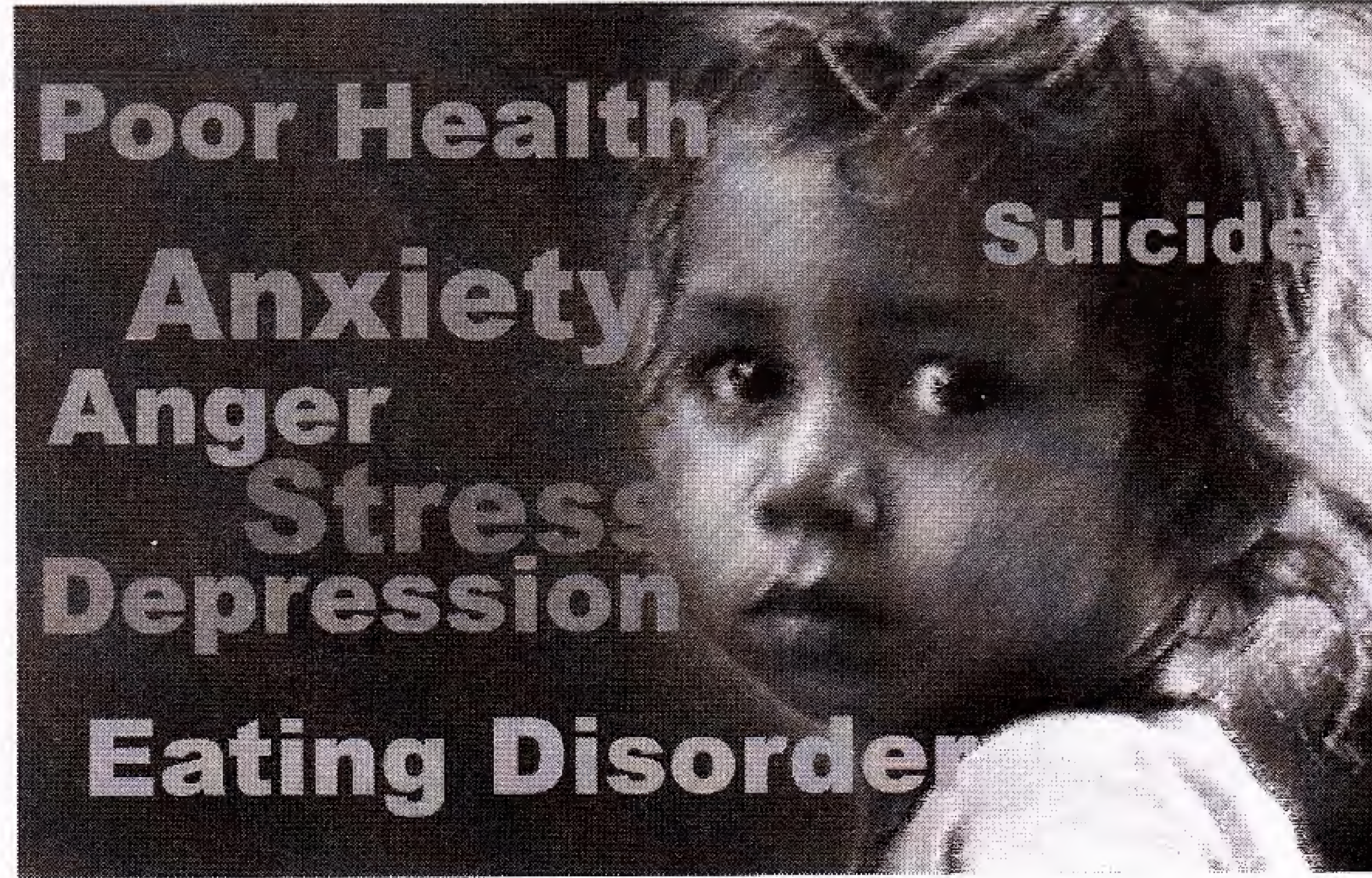

- मुलांच्या शाळा / कॉलेजात लैंगिक शोषण रोखण्यासाठी काही प्रोग्रॅम (Abuse Prevention Programme) राबवला जातोय का याची चौकशी करा. नसल्यास मॅनेजमेंटशी बोलणी करून त्यांना असा प्रोग्रॅम राबवण्यासाठी उद्युक्त करा.

April Is - Prevent Child Abuse Awareness Month!

- एकलकोंडेपणा, मौन धारण करणे, समाजापासून दूर जाणे, कुठल्याही गोष्टीमध्ये रस न दाखवणे, अन्नपाणी वर्ज्य करणे वा अन्नाचे अतिसेवन, निद्रानाश, झोपेत दचकून उठणे, किंचाळणे, शी-शू चा ताबा जाणे, एखाद्या व्यक्तीला / परिस्थितीला टाळणे यापैकी कुठल्याही प्रकारची लक्षणे आढळल्यास तात्काळ समुपदेशकाची मदत घ्या. ही लैंगिक अत्याचाराची लक्षणे असू शकतात.

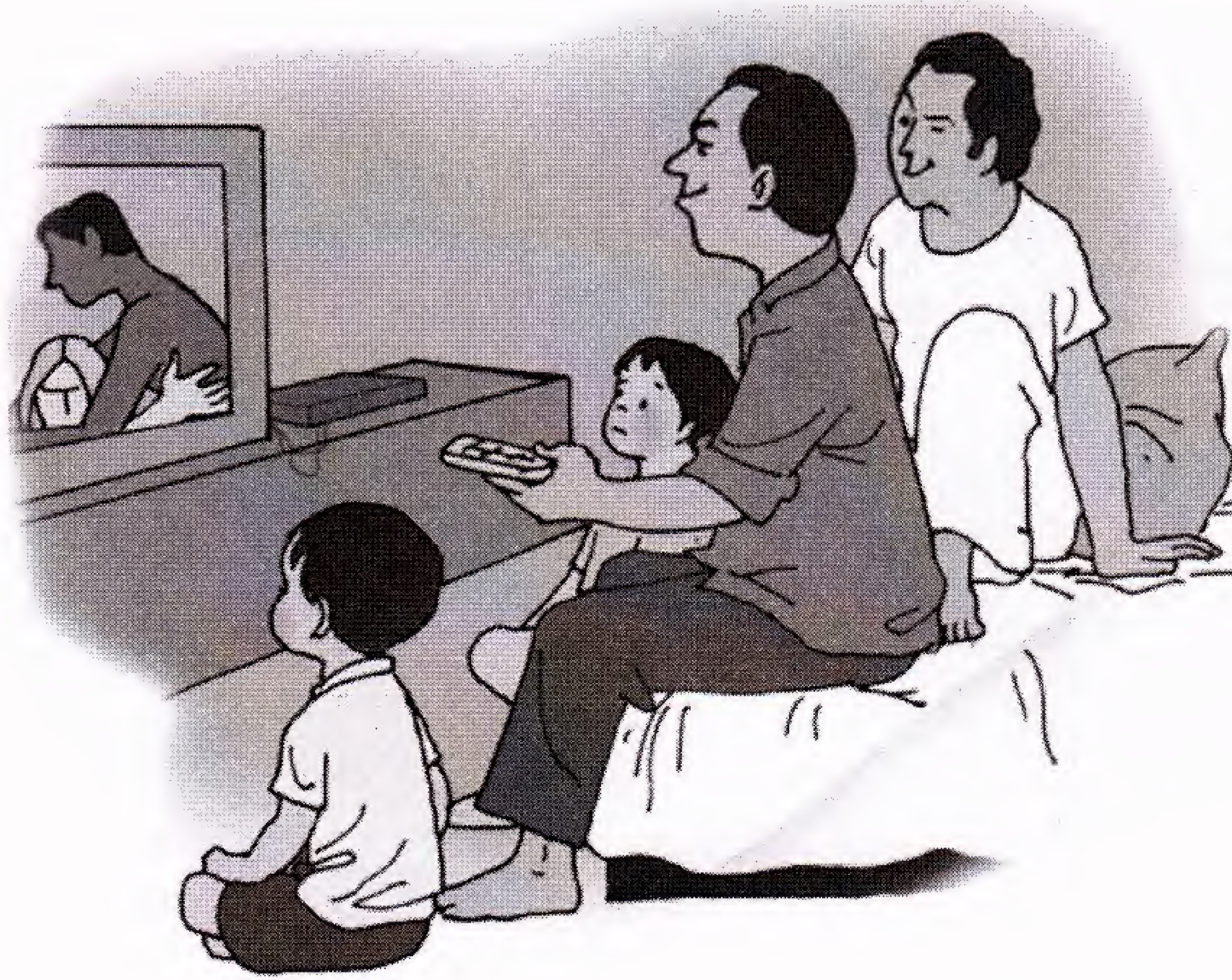
- मुलं वारंवार जननेंद्रियाला स्पर्श करत असेल, दीर्घकाळ शी-शू चा प्रॉब्लेम असेल; मुलं (विशेषतः मुलगा) शी करायला कंटाळा करत असेल वा त्याला तीव्र वेदना (प्रमाणापेक्षा जास्त) होत असतील तर लैंगिक अत्याचाराची शक्यता नाकारता येत नाही.

➤ कायद्याने बंदी असली तरीही, भारतात व विशेषतः ग्रामीण भागात बालविवाहांचे प्रमाण पुष्कळच जास्त आहे. दुर्दैवाने, बालविवाह करून देणे म्हणजे आपल्याच मुलींवरील लैंगिक अत्याचारांना प्रोत्साहन देणे याचे तारतम्यही या मंडळींना नसते. असे विवाह रोखण्याचा तुमच्या परीने पूर्ण प्रयत्न करा.

- मुलांवर बल्यू फिल्मस बघण्याची सक्ती करणे, त्यासाठी दमदाटी करणे हादेखील लैंगिक शोषणाचाच भाग गणला जातो.

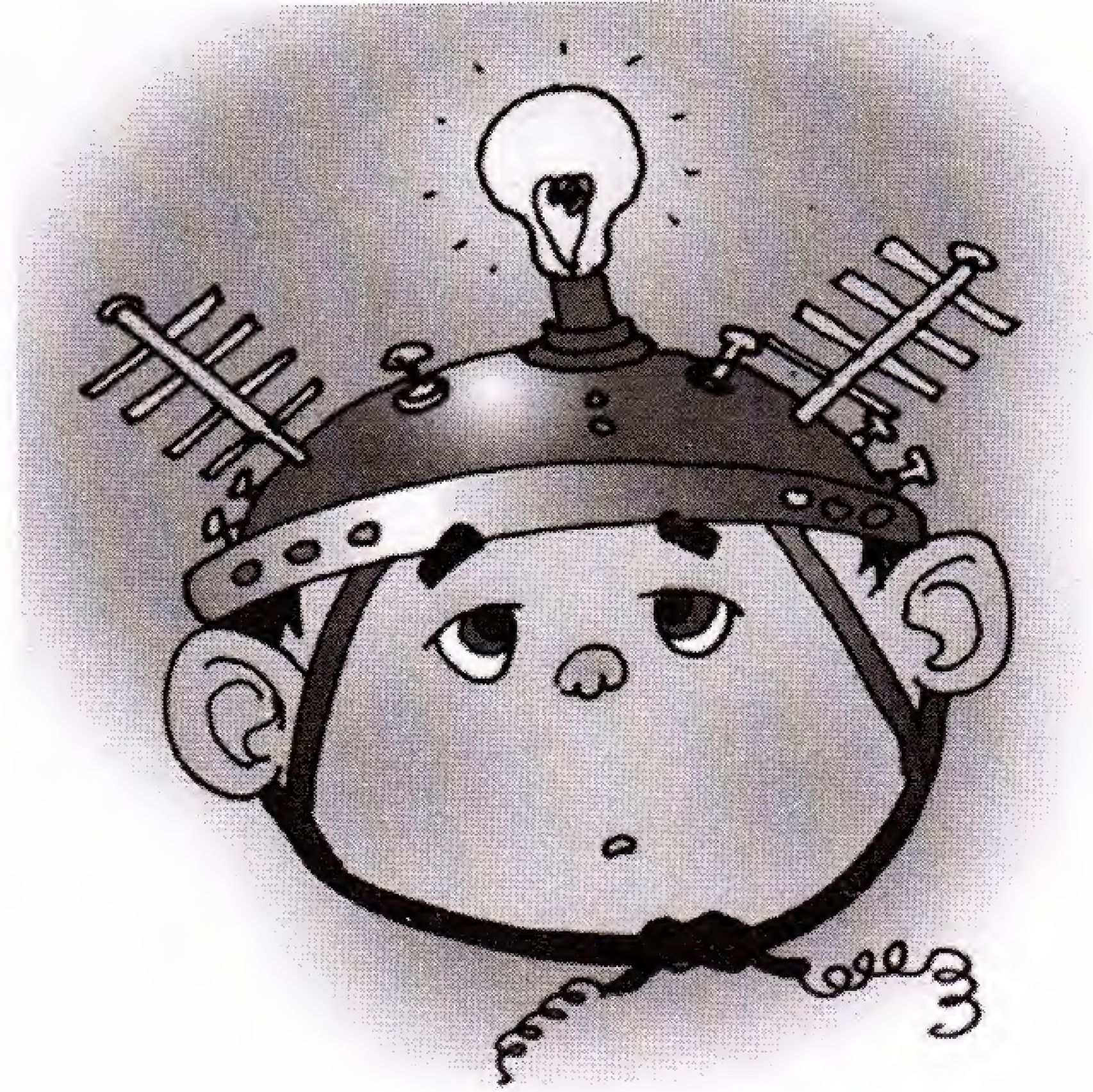
➤ मुलावर अत्याचार झाल्याची शंका आल्यास तात्काळ पोलीस ठाण्यात तक्रार नोंदवा.

- आपत्कालीन परिस्थितीत लैंगिक अत्याचाराच्या केसेस हाताळण्याचा अनुभव असणाऱ्या वैद्यकीय तज्ञांची मदत घ्या. वेळेत मिळालेली वैद्यकीय मदत व योग्य ते शल्योपचार मुलाच्या पुनर्वसनात मैलाचा दगड ठरू शकतात.

- सभोवतालचे वातावरण संशयास्पद व विचित्र आहे हे ओळखून अशा परिस्थितीत इतरांची मदत मागण्याची व शक्य तितक्या लवकर चाणाक्षपणे व सुखरूपपणे तेथून सुटका करून घेण्याबद्दलची माहिती मुलांना देणे अत्यावश्यक आहे.

- लहान वयापासूनच मुलांमध्ये व्यायामाची आवड निर्माण करण्याचा प्रयत्न करा. व्यायामाचे महत्त्व त्यांच्यावर बिंबवा. अडचणीच्या वेळी मार्शल आर्ट, कराटे इ. मुलांच्या स्वसंरक्षणात महत्त्वाचे ठरू शकतात.

- अत्याचार फक्त मुलींवर होतात हा चुकीचा समज आहे. मुलगे अत्याचाराला बळी पडण्याच्या घटनांचे प्रमाणही पुष्कळ जास्त आहे. किंबहुना मुलांच्या शारीरिक जखमा कमी असल्या, तरी मनावर होणारा आघात जास्त जबरदस्त व दीर्घकालीन परिणाम करणारा असू शकतो.

➤ आध्यात्मिक गुरुंकडून होणारे मुलांचे लैंगिक शोषण हा आपल्या समाजाला लागलेला मोठा शाप आहे. याबाबत सतर्क राहा व आपल्या मुलांना शोषणाला बळी पडण्यापासून वाचवा.

- फूस लावून केलेली मुलांची वाहतूक व अल्पवयीन मुलींचा वेश्याव्यवसायासाठी जबरीने केलेला वापर हा जगभर फोफावलेला लैंगिक शोषणाचा प्रकार आहे. अडचणीत व संशयास्पद परिस्थितीत सापडलेल्या मुला-मुलींची आपुलकीने चौकशी करा. त्यांना सर्वतोपरी मदत करा.

सामाजिक उत्तरदायित्व निभावूया ! आपल्या मुलांचे बालपण वाचवूया !

अधिक माहितीसाठी संदर्भ :

- 1) Child Sexual Abuse : A Silent Health Emergency. Report of the Regional Director, Regional Committee for Africa, AFR/RC54/15 Rev 1. Dated : 18 June 2004
- 2) Sexual Abuse Safety & Prevention. <http://www.healthychildren.org>
- 3) U. S. Department of Health and Human Services : Administration for Children & Families. Child Maltreatment 2012. <http://www.acf.hhs.gov/sites/default/files/cb/cm2012.pdf>
- 4) National Children's Alliance 2012 and 2013 - National Statistics collected from Children's Advocacy Center members

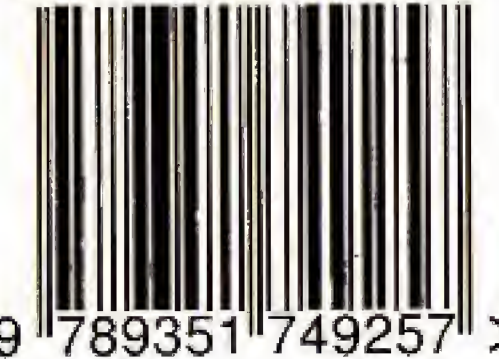
लेखिकेविषयी...

डॉ. मीनाक्षी नलबले - भोसले

- ◆ दहावी (१९९०) व बारावीच्या (१९९२) परीक्षेत महाराष्ट्रात सर्वप्रथम
- ◆ मुंबईच्या प्रतिष्ठित सेठ जी. एस. मेडीकल कॉलेज व के. ई. एम. हॉस्पिटल येथून एम.बी.बी.एस. व एम.एस. जनरल सर्जरीचे प्रशिक्षण पूर्ण
- ◆ बाई जेरबाई चिल्ड्रेन्स हॉस्पिटल, मुंबई या प्रख्यात हॉस्पिटलमधून एम.सी.एच. पेडीयाट्रीक सर्जरीचे प्रशिक्षण
- ◆ बी.जे. मेडीकल कॉलेज व ससून सर्वोपचार रुग्णालय, पुणे येथे गेल्या ८ वर्षांपासून अधिव्याख्यातापदी कार्यरत
- ◆ पालकांच्या प्रबोधनाकरता व जनजागृतीकरता सातत्याने वर्तमानपत्रातून लेखन. मुलांच्या शल्योपचार लागणाऱ्या आजारांची माहिती देणारे 'बाळांचे आजार व शल्यचिकित्सा' हे पुस्तक २०११ साली प्रकाशित

ISBN 978-93-5174-925-7

9 789351 749257 >